

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך י, תשי"ט

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

קריאת שמות גיאוגרפיים וטופוגרפיים עבריים בארץ

הקמת שכונה יהודית בירושלים בשנת תר"ך הייתה מאורע היסטורי רב ערך לא רק ליישוב היהודי הירושלמי, אלא ליהדות כולה, כי מאז דיכוי המרד בגליל באמצע המאה ה' לספירה הרגילה לא הוקמה בוודאי שכונה יהודית בארץ. במאורע זה קשור גם מאורע טופוגרפי, קריאת שם טופוגראפי עברי חדש בארץ. השכונה נקראה משכנות-שאננים, צירוף חדש של שתי מלים תנכיות, בדומה למשכנות-מבטחים (ישעיה לב יח). השם הרשמי, שנתנו המייסדים לשכונת-החלוץ הזו, לא נקלט בפי העם שקרא לה „בתי מונטיפיורי“, ואחרי ייסוד קרית משה מונטיפיורי שינה את הכינוי ל„מונטיפיורי הישנה“, אבל למשכנות-שאננים מקום בראש הרשימה הטופוגרפית העברית החדשה, שהחלה לפני מאה שנה, והיא כוללת כיום כמה אלפים יישובים כפריים ועירוניים, יחידות מוניציפאליות ושכונות ומועצות אזוריות, הרים ועמקים ובקעות, מעונות, בארות ונחלים ואתרים היסטוריים. עד השנים הראשונות לבית הלאומי הייתה קריאת שמות חדשים וקביעת צורתם הנכונה של שמות קיימים עניין למייסדים בלבד — הואיל והמייסדים-החלוצים היו רובם ככולם אנשי חזון ושאר-רוח, הצליחו לתת ביטוי לתקוותם בשמות יפים לקוחים מתנ"ך: מקוה-ישראל, פתח-תקוה, ראשון-לציון, ראש-פנה, יסוד המעלה וכו'. נעשו

גם טעויות, שאין לתקנן על אף התמיהה והתרעומת בעולם המדע: רחובות הועתקה מהנגב לשפלת חוף יהודה, גדרה התנכית אינה קטרה הערבית, כפי שחשב המייסד רבי י"מ פינס, גבעת שאול (אלישר) בירושלים נותנת מקום להחלפה עם גבעת שאול המלך (שמ"ב כא ו). טעות, שגררה אחריה למעלה מעשרים טעויות, היא קריאת שם תל-ליישוב, כי תל בעברית ובעקבותיה באידיש מובנת גל חרבות גדול. אבותינו עולי מצרים ועולי בבל והדורות שלאחריהם הקימו ערים על תלי החרבות של ערים קדומות ואף לאחת מהן לא קראו תל, כי תל שממה היא ולא יישוב. שלוש ערים שבתנ"ך נקראו תל-, כולן בבבל היו, ובלשונות השמיות שבארצות פרת וחידקל וגם בערבית תל הוא גם גבעה טבעית. והנה באו מייסדי פרבר-הגנים ביפו בשנת תרס"ט ויקראו למקום תל-אביב, לא בעקבות תנ"ך, אלא כשם ספרו של הרצל (אלטניילאנד) בתרגומו העברי של נחום סוקולוב, אשר לא נגמל כל ימיו מהמליצה המשכילית. הצלחתה ופרסומה של ת"א גרמו לכך, שיש לנו כיום עוד כ-20 יישובי "תלים", וברובם ללא תל טבעי או מלאכותי. ולא עוד אלא שקיבוץ אחד בבקעת כנרות, הנקרא באופן רשמי בית-קציר, נלחם עד היום בעקשנות לתל-קציר, כי תל יפה יותר במוחם של בחורים ונערות, שלא קלטו את ריח הלשון העברית ממקורותיה.

כאשר הוקם הבית הלאומי לישראל, וללשון העברית ניתנה זכות הרשמיות, היה צורך לקבוע את הצורה העברית ליישובים לשם הדיוק בפרסומים ובמסמכים רשמיים, כגון

הרשמה בספרי האחויות. לערבית הייתה מסורת מהתקופה העותומנית ואותה יכלו הבריטים לקיים, כמו שהמשיכו בקיום החוק העותומני. הטופונומיה האנגלית בארץ ישראל נקבעה מאז 1880 על ידי המפות של הקרן לחקר ארץ-ישראל (פלסטיין אקספלורישון פונד) והספרים הגדולים הקשורים בה. לטופונומיה העברית לא הייתה שום גושפנקה רשמית. הן בצורה העברית של השמות הערביים והן באנגלית בתעתיק משמות עבריים חדישים. הכתובת, שאליה פנו ופונים עד היום שלטונות בריטיים בשאלות של טופונומיה, היא ועדת השמות הגיאוגרפיים שעל יד החברה הגיאוגרפית המלכותית בלונדון. אל ועדה זו פנתה הנציבות המאנדטורית שבירושלים, אבל לא פסחה גם על חוות דעת היישוב, והכתובת ליישוב היה ר' דוד ילין ז"ל, ראש הוועד הלאומי וועד הלשון. את הטיפול בבעיית השמות הגיאוגרפיים מסר מר ילין למר יצחק בן-צבי — כעת נשיא המדינה — ולכותב שורות אלה. הוא בעצמו היה מוסיף הצעות בתשובותיו לנציבות או ישר לוועדה שבלונדון. כאשר התעוררה שאלת השמות לתחנות הרכבת בארץ-ישראל ובקו שבין הגבול ובין תעלת ס׳יס, שהייתה גם היא בהנהלת שלטונות המאנדאט, הציע ר' דוד ילין לחאן יונס השם חנות-יונה, ושם זה נתקבל. כתובות עבריות היו אז בכל הקו עד קאנטארה המזרחית שממזרח לתעלה. ברשימה הראשונה, שפרסמה הוועדה הלונדונית לתחום ארץ-ישראל ב-1924, כתובים גם כמה מקומות, שתושביהם הם ערביים, בשם העברי ההיסטורי לשימוש בלשון העברית:

עין־סינייה = ישנה, ענתה = ענתות, תל־עסור = בעל חצור,
 נהר אל עוג'ה = מי ירקון, ביסן = בית שאן, ביתין =
 בית אל, אל־עזריה = ביתניה, אסדוד = אשדוד, גילבון =
 גלבוע, גנין = עין־גנים, כפר קדום = קדמה, קרית אל־ענא
 = קרית־יערים (אבו גוש בפי העם), מג'דל = מגדל גד
 (זיהוי בלתי נכון), מוגאר = מקדה, נבלוס = שכס, בוקיעה
 = פקיעין, סילון = שלה, סמאח' = כפר צמח, טיבה =
 = עפרה, תענוך = תענך, ג'בל אט־טור = גריזים, יפנה =
 יבנה, זרעין = יזרעאל, אזויב = אכזיב ועוד.

רשימה זו הייתה רק אתחלה. היא לא סיפקה את כל
 דרישותינו, אבל בעיקרה נענתה לתביעתנו, שלא רק יישובי
 היהודים ומקומות מפורסמים בעולם הנוצרי ייקראו בעברית
 בשמותיהם ההיסטוריים, אלא כל מקום, שיש לו זיהוי עם
 שם קדום, וצורה עברית תינתן לשמות ערביים, שאפשר
 להעתיקם לעברית בשינויים קלים. לשאיפתנו זו לקיים את
 אופייה ההיסטורי העברי של הטופונומיה בארץ התנגדו יריבנו
 הערביים, ואולי עוד יותר מהם צוררנו הרבים בקרב הפקידות
 הבריטית בארץ ובלונדון. שלטון הכיבוש הבריטי השתמש
 בשלוש השנים הראשונות בשם ארץ־ישראל בעברית במקום
 פלסטיין בערבית ובאנגלית. ב־1920 הוכרז הנציב הרברט
 סמואל לשנות את השם בעברית לפלשתינה, וכדי לפייס את
 היהודים, שהתנגדו לחילול שם הארץ הקדושה, הוסיף
 בסוגריים (א"י), ושם רשמי מוזר זה עם פירוש ברמו ליודעי
 ר"ת בסוגריים התקיים עד עלות הנציב הבריטי האחרון על
 מטוסו בה' באייר תש"ח. ולא רק את ארץ־ישראל מחקו, אלא

גילו מגמה מפורשת לערביזציה של השמות ההיסטוריים
הידועים ליהודים ולנוצרים. ב-1931 הופיעה חוברת-הוראה
לפקידות על העתקה ותעתיק של שמות. נגד חוברת זו
הגיש הוועד הלאומי בחתימת נשיאו י' בן-צבי תזכיר ביום
האחרון ל-1931, ובה דרישת תיקון ל-270 שמות שברשימה
הרשמית, לפי הצעותיה של ועדה מטעם החברה העברית
לחקירת א"י (י' בן-צבי, א"י ברור, ב' מיזלר, י' פרס, ש'
קלין) ורשימה שנייה מנומקת בהערות מדעיות מאת ב' מיזלר
(כעת פרופ' מזר, נשיא האוניברסיטה בירושלים), ובה 280
שמות היסטוריים ותעתיק נכון של שמות ערביים רבים. עד
היכן הגיעה המגמה הרשמית לתת לשמות היסטוריים צורה
ערבית, אפשר לראות מזה, שבית-לחם נוקדה בפתח, שווא,
תיו דגושה; פתח, שווא. ליפו ולירושלים ולחברון נוסף
בעברית בסוגריים השם הערבי, שכס נכתבה נבלס (שכס),
במקום בית שאן רק ביטן, הר תבור נקרא ג'בל אט-טור
ולא בשמו המפורסם בכל העולם. המלחמה על השם הגיאוגרפי
העברי הייתה נטושה כל ימי המאנדאט ונחלשה בשל גזרות
הספר הלבן ומלחמת העולם.

בתרפ"א החלה הקרן קיימת לישראל לייסד יישובים
בארץ בקנה-מידה רחב מאשר לפני מלחמת העולם הראשונה.
מתן השמות ליישובים שעל אדמת הלאום היה בידי הנהלת
הקרן, ונשיאה מנחם אוסישקין ז"ל שיתף בפעולה זו באי-
כוח של ההנהלה הציונית וקרן היסוד, של הוועד הלאומי, של
הסתדרות הפועלים החקלאיים, של החברה העברית לחקירת
ארץ-ישראל, ועם ייסוד האוניברסיטה צורף אליה גם בא-

כוחה. ועדה זו פעלה, עד שהתמזגה באביב תשי"א עם ועדת השמות מטעם משרד ראש הממשלה. דרכי פעולתה של ועדה זו ושל ועדת השמות הממשלתית הקיימת בקריאת שמות ליישובים מתוארים בהרחבה בשני חיבורים "גאולת השמות" ליעקב א' אריכא משנת תרצ"ז וב"שמות יישובינו" לד"ר זאב וילנאי בתשמ"ז. שני המחברים פעלו בוועדת השמות מטעם הקרן הקיימת והם חברים בוועדה הממשלתית. שאיפת הוועדות במתן השמות הייתה בראש ובראשונה להחיות שמות היסטוריים, הנזכרים בתורה שבכתב ושבעל-פה או במקורות נכריים, לשמור עד כמה שאפשר על הצביון העברי של שמות לזיכרון-אישים שניתנו ליישובים, ובאין שם היסטורי ואין הכרח לקשור את המקום בזכרה של אישיות, ניתן ביטוי לשאיפות הלאומיות להקים עם עובד אדמה בארץ, מושרש בנוף ומסור לצומח ולחי שבו. השמות, שהוחלטו על-ידי הוועדה, נתקבלו על פי רוב ברצון על ידי המתיישבים, אבל לעתים נתקלו בהתנגדות מטעמים שונים. יש ששם הגרעין שהתיישב במקום יקר היה לאנשים, ולא חפצו לוותר עליו כדי להנציח את שמה של אישיות דגולה בישראל או של נדיב, שבכספו נוסד היישוב; ויש שחברי המקום חפצו להנציח את שמו של אחד משלהם, שמת או נפל בעודו צעיר, והוועדה לא יכלה להסכים לרשום שם זה במפת ארץ-ישראל מפני מיעוט חשיבותו לכלל ישראל. והיו גם מקרים של מרדנות לשם מרדנות. השם ההיסטורי נעמה (יהושע טו מא) בשפלת חוף יהודה המשיך את קיומו בשינוי קטן בערבית: נענה. כאשר נגאל חלק מאדמת כפר זה בשנות ה-30 ונוסד עליו קיבוץ, ניתן לו השם העברי

נעמה, אבל חברי הקיבוץ סירבו לקבלו בטענם שנען נראה להם יותר יפה. כתריסר שנים נמשך הוויכוח והשם נעמה לא נקלט, ונשאר נען. בינתיים נחרבה נענה הערבית, ונמחק השם נעמה, שהתקיים מתקופת הכנעניים. היישוב הגבוה ביותר במדינה בהרי הגליל נקרא על ידי הוועדה רמים בקשר עם הפסוק „ויבן כמו־רמים מקדשו בארץ יסדה לעולם“ (תהלים עח טט). השם לא נראה למתיישבים, כי אם ישאלום מהיכן אתם, יצטרכו לאמור „מִרְמִים אֲנַחְנוּ“, ובהברתם „מִרְמִים“ במ"ם שוואית וברי"ש פתוחה שווה ל"מִרְמִים" במ"ם צרויה וברי"ש קמוצה. השם לא נקלט, ורווח השם הערבי מנרה, המציין את המגדל שממנו יוצא קול הקריאה לתפילה.

הלבטים הללו בטלו עם מתן סמכות מחייבת מטעם הממשלה לוועדת השמות. בתמוז תש"ט — בדיוק לפני עשר שנים — מינה ראש הממשלה, מר דוד בן-גוריון, ועדה לקביעת שמות עבריים למפת הנגב, כלומר לא רק ליישובים, שאפשר היה למנותם אז באצבעות שתי הידיים, אלא לכל שם הרשום במפה גיאוגרפית. במארס 1951 הורחב שטח הפעולה של הוועדה על המדינה כולה. ההתחלה הייתה במפה בקנה-מידה 1:250,000. לראש הוועדה נתמנה המהנדס זלמן ליף (ליפשיץ), שהוציא כבר את מפת ארץ-ישראל המערבית בקנה-מידה זה והשתדל לתת צורה עברית לשמות ברוח התזכיר משנת תרצ"ב (1931). עורכי התזכיר "בן-צבי וד"ר ב' מיזלר עזרו לו בקביעת השמות במפה. עם מינוי הוועדה החלה להתגשם אחת ממשאלותיהם של אנשי-המדע הנזקקים

למפת ארץ-ישראל, ובראש וראשונה של הגיאוגרפים, והיא מתן שם אחיד לנחלים מראשיתם עד שפכס. הערבים נוהגים לקרוא לכל חלק מאפיקו של נחל לפי היישוב או מחנה הבידואים הקרוב לו ביותר; רציפותו של האפיק אינה קיימת בטופונומיה הערבית אלא בנחלי איתן. המעיין בילקוט הפרסומים מס' 605 מיום 2.6.58, המכיל את רשימת הנחלים, ימצא נחלים קצרים רבים נושאי 6—7 שמות ערביים. למוסדרה, הנחל הידוע בתל-אביב, 11 שמות לפני שמו האחרון מוסדרה. בעברית הוא נקרא נחל אילון, כי הוא מנקז את עמק אילון, הידוע מיהושע: „שמש בגבעון דום וירח בעמק אילון (י, יב). לנחל שורק 20 שמות ערביים, והאחרון הוא נהר רובין. איך נתגלגל ראובן לחוף יהודה — זהו סודם של הערביים.

לכל נחל רשת פלגים, ולא בנקל אפשר להכריע, איזהו הנחל הראשי ואיזהו פלג. שיקול זה ושיקולים גיאוגרפיים אחרים נמסרו לוועדת-המשנה הגאוגרפית. מלבד ועדת משנה זו קיימות עוד שתי ועדות-משנה. ועדה היסטורית מעיינת בזיהוי שמות היסטוריים ויישובים ומכינה חומר והצעות לשמות יישובים. עד סוף 1958 נקבעו 780 שמות לנחלים. בשמות הנחלים, כבשמות יישובים, זכות-בכורה לשמות היסטוריים, אבל אלה מועטים, בס"ה 35 שמות בעבר הירדן המערבי. במקום השני זכות לשמות ערביים, שאפשר לתת להם צורה עברית בלי לשנותם בהרבה, כדי שגם ערביים יכירום. לפי כלל זה ניתנו שמות בייחוד בקרבת הגבול. ואולם דמיון הערביים בטופונומיה אינו עשיר ביותר; יש ששם אחד הוזר

בתריסר מקומות, ולא דווקא רחוקים זה מזה, והרי השמות סימני היכר המה, ואסור לחזור על "תאנה ו"רמון" כמה פעמים במפתה של ארץ קטנה. לכן הוכתרו נחלים והרים גם בשמות של אישים היסטוריים, שפעלו בסביבה. בסך הכול נקראו 85 נחלים על אישים היסטוריים. נחלים רבים נקראו על השמות של צמחים ובעלי-חיים טיפוסיים לסביבה, ובכלל זה כל הנוגע לגידול מקנה בנגב. המשרד ההידרולוגי הממשלתי זקוק לשמות לכל מבוע מים, בין גדול בין קטן. בילקוט הפרסומים מס' 658 מיום 6.5.59, הופיעו שמותיהם של 512 מעיינות. שמות ההרים והגבעות, שניתנו עד תום שנת העשור למדינה, מגיע ל-600 בערך.

בעיה עדינה היא מתן שמות לאתרים היסטוריים לצורכי מחלקת העתיקות הממשלתית. דרוש עיון מעמיק כדי שלא למחוק זכר או גלגול של זכר היסטורי, ולא רק מתקופת אבותינו בארץ, אלא גם מהתקופות שקדמו לה ושלאחריה. אסור גם לתת גושפנקה רשמית לזיהויים שאינם בטוחים. מ-720 שמות האתרים, שנקבעו לפני תום שנת העשור, רק 170 הם זיהויים, האחרים נקראו לפי הצליל של השם הערבי או לפי עצמים גיאוגרפיים שעל ידם. הערביים קיימו שמות היסטוריים רבים באופן יחסי, אבל שמות של אתרים רבים הם חדשים לפי איזה דמיון שבצורה או על איזה מקרה חסר-ערך או על שם הבעלים. שמות רבים חוזרים, וכאמור, אסור לנו לחזור על שמות ולגרזם ערבוביה. לכן ניתנו גם שמות לתלים ולחרבות ללא קשר עם השם הערבי. בתשי"ז פורסם רשימון הכולל 560 שמות של אתרים.

אחרי שנסתיימה הפעולה במפות בקנה-המידה של 1:250,000, עברה הוועדה למפה הטופוגרפית 1:100,000, ובה גם שמות של בארות ושל בורות מים, בייחוד בנגב. מסוג זה, האחרון לסוגי השמות, ניתנו כבר כמה מאות שמות, שטרם פורסמו.

מאז התמזגות הוועדה הממשלתית עם הוועדה שעל יד הקרן הקיימת באביב תשי"א, ניתנו כ-350 שמות ליישובים עצמאיים: שמותיהם של פרברים ושכונות אינם בתחום פעולתה וסמכותה של הוועדה. מלבד שמות יישובים עוסקת הוועדה בשמות אזוריות ולקווי הדואר הנע. מספר השמות מסוג זה מגיע לכמה עשרות.

לפני הוועדה עוד פעולה נרחבה. כי עם תום החומר במפת 1:100,000 עליה לטפל במפת 1:20,000, ובסביבות ירושלים גם במפת 10,000. בראש הוועדה עומד מאז אדר תשי"א ד"ר אברהם בירן, הממונה על מחלקת שבידת הנשק. מזכיר הוועדה הוא מר בן-ציון אשל ממשרד ראש הממשלה. מר י' בן-צבי חדל מלהשתתף בישיבות הוועדה מאז היבחרו לנשיא, אבל לא פסק מלהתעניין ומלחוות דעתו בבעיות חשובות. המזכירות דואגת לא רק להכנת החומר לישיבות הוועדות ולפרסום ההחלטות, אלא גם להחדרת השמות העבריים לציבור הרחב. ציבור זה, ובראש וראשונה רושמי רשימות בעיתונות, שמרני הוא בקיום שמות ערביים. כשם שהיישוב הישן מעליות א' וב' שמר זמן רב על מלבס במקום פתח-תקוה ועל זמדין במקום זכרון-יעקב, כך כותבים עד היום נהר רובין במקום נחל שורק ומוסדרה במקום נחל-אילון.

וגם „קול ישראל“ הרשמי משבש לעתים קרובות שמות. יש לחזור מאה פעמים ואחת כדי לתקן את השיבושים בל יפוצו בקרב הקהל. לעומת זאת קיים וקיבל צה"ל מתוך משמעת צבאית את השמות העבריים שבמפות שבידו.

בעברנו בחודש סיוון שעבר עם חיילים יהודים ודרוזים בדרך לא־דרך לאורך הגבול מביתר עד יתיר (כ־20 ק"מ מצפון לבאר־שבע), נוכחנו לדעת, שלא לחינם טרחנו בקראנו בשמות עברים להרים ולגבעות ולעמקים אף במקומות רחוקים מן היישוב.

שמעון תודר

מפתגמי ח"ג ביאליק

החומר מלוקט מתוך סיפורי ביאליק. האותיות שבסוגריים מציינות את המסור כלהלן: אב"ג — אריה בעל גוף; מה"ג — מאחורי הגדר; חח"ג — החצוצרה נתביישה; יש"ק — יום השישי הקצר; ספ' — ספיח; סו' — סוחר; אה"ס — איש הסיפון; למ"מ — לממשלת המרש.

אדם הולך — לפי שהפֿל הולכים, עומד — לפי שהפֿל עומדים (ספ').

אי אפשר לבריה בעולם שלא יהא לה „ניגון“ משלה (למ"מ). אין אדם מתכוון אלא כלפי ה"קופיקא" (הפרוטה (אב"ג)).

אין אדם רואה ומשיג אלא פעם אחת: בילדותו (ספ').

אין בודקין לפרנסה (סו').